

LUCIA FERENCEI

Občianska neposlušnosť a demokracia

The paper deals with the concept of civil disobedience and attempts to analyze it in the light of the works of Henry David Thoreau, Hannah Arendt and John Rawls, as well as other authors such as Ronald Dworkin or Phillip Dobler. The paper also explains the relationship between civil disobedience and other terms such as Max Weber's three types of authority, legitimacy and the right to resistance. In its final section it seeks to find the meaning and purpose of civil disobedience for contemporary liberal democracy while trying to follow on in this perspective from the ideological heritage left to us by philosophers such as Thomas Hobbes, John Locke and Jean Jacques Rousseau.

Key words: civil disobedience; democracy; types of authority; legitimacy; the right to resistance

Myšlienka neposlušnosti sprevádzala ľudstvo už od jeho počiatkov a je prirodzená každej, nielen ľudskej bytosti. Môžeme ju chápať ako nesúhlas s vôľou, želaním alebo rozkazom určitej vyššej autority, odmietnutie sa jej podriaďovať, ale tiež ako snahu o zvrhnutie doteraz platných pravidiel. Prejavovala a prejavuje sa vo všetkých vzťahoch, kde existuje nerovnomerný vzťah medzi ovládaným a vládnucom. Ten, kto nesúhlasí s prevládajúcim názorom, musí prejavovať istú dávku autonómneho myslenia, určitý stupeň zrelosti a prísť s odlišným spôsobom riešenia danej situácie. Nemecký filozof Immanuel Kant chápal „*nezrelosť ako neschopnosť používať svoj vlastný rozum bez usmerňovania inými*“.¹ Príčinou nezrelosti však môže byť nielen nedostatok rozumu, ale i málo rozhodnosti a odvahy. Sapere aude! Maj odvahu používať vlastný rozum, čomu predchádza spochybnenie dosiaľ používaných pravidiel. Snaha a presadzovanie autonómneho myslenia je spojovaná až s nástupom osvietenstva.

Keď osvietenci začali väčšmi premýšľať nad tým, čo je správne, morálne, spravodlivé a čo naopak neodpovedá týmto predstavám, začali si uvedomovať, že zďaleka nie všetky pravidlá, príkazy, nariadenia alebo zákony, či už morálne, alebo právne, sú rozumné, humánne, čo v mnohých prípadoch viedlo k tomu, že títo ľudia začínajú klásť odpor tým, že sami hodnotia a kritizujú činy a správanie vyšších autorít. Čo vedie ľudí k tomu, aby nepočúvli rozhodnutia, zákony, normy, rozkazy, prikázania či tradície? Je to iba ich snaha používať vlastný rozum alebo tiež egoizmus, lenivosť, rebelantstvo, či pud sebazáchovy? Dôvody sú isto rôzne v každom „akte neposlušnosti“ či odmietnutí podriaďovať sa zavedeným „pravidlám hry“.

¹ MARCELLI, Miroslav a kol.: *Dejiny filozofie*. Bratislava : SPN, 2006, s. 8.

Tri typy autority podľa Maxa Webera

Možno by bolo jednoduchšie zamyslieť sa najprv nad tým, čo vedie človeka k tomu, aby – naopak – autoritu počúvol a podriadil sa jej vplyvu. Jedno staré príslovie tvrdí, že žiadny človek nie je taký dobrý, aby mohol byť pánom iného človeka. No na druhej strane každý z nás často rieši dilemu, ako efektívne ovplyvňovať toho, koho máme vychovávať, učiť alebo viesť, aby bol presvedčený o správnosti nášho konania, ak to my sami považujeme za správne.² Ako môže vláda presvedčiť svojich voličov, že vyhlásenie vojny je pre spoločnosť to najlepšie, že rozdelenie štátu je presne to, čo občania chceli, že vstup do zväzku s inými štátmi a prijatie spoločnej meny je pre nich tým najlepším riešením?

Odpoveď na tieto otázky možno nájdeme u Maxa Webera, ktorý definuje tri typy autority: *tradičnú*, ktorá je legitimizovaná odkazom na tradície, zvyklosti; *charizmatickú*, vyvierajúcu zo špecifických kvalít, schopností či cností; alebo *racionálno-legálnu*, založenú na zákonoch a vykonávanú prostredníctvom byrokratického aparátu.³ Spoločným a najzásadnejším znakom všetkých týchto vymedzených typov je viera a dôvera človeka v tú autoritu, skrz ktorú je legitimizovaná alebo zdôvodňovaná moc.

Či už ide o vieru v tradície, silu osobnosti alebo o zákony a demokratický proces ich prijímania, ak je táto viera otrásená alebo dôvera oslabená, môže dôjsť k „aktu neposlušnosti“ a odmietnutiu názoru autorít, čo nevyhnutne obsahuje buď vlastnú nezávislosť myslenia, alebo aspoň priklonenie sa k inému spôsobu riešenia, odlišnému od pôvodnej autority, spôsobu myslenia alebo konania. Preto v „akte neposlušnosti“ nachádzame vymanenie sa alebo odpor voči moci tejto vyššej inštancie, pričom moc môžeme definovať ako možnosť alebo schopnosť disponovať či manipulovať ľuďmi aj proti ich vôli. Max Weber charakterizuje moc ako „akúkoľvek vodcovskú činnosť“⁴ a tiež ako pravdepodobnosť, že jeden činiteľ bude schopný presadiť svoju vôľu napriek odporu druhých, prejavuje sa ako závislosť jedných (podrobených, podriadených) od druhých (ovládajúcich, vládncich, nadriadených).

Keď aplikujeme nasledujúcu širokú definíciu moci: ak A prinúti B urobiť niečo, čo si A praje, čo by sa však B nikdy nerozhodol sám urobiť bez intervencie A, v tomto prípade je vykonávaná moc,⁵ preto ak ide o vyššie uvedený „akt neposlušnosti“, môžeme konštatovať, že moc ovládajúceho nad ovládaným je tu nulová, pretože moc je definovaná ako schopnosť dosiahnuť akéhokoľvek žiadaného výsledku, a to za všetkých okolností, napríklad aj napriek opozícii. V skutočnosti odmietnutie a vymanenie sa z moci je možné len vtedy, ak ide o moc osobnú, teda schopnosť vykonávať vplyv na ľudí a ovládať ich, a to z akéhokoľvek dôvodu.

² Pri pokusoch nájsť legitímny donucovací princíp Platóna pôvodne inšpiroval veľký počet existujúcich modelových vzťahov: vzťah medzi pastierom a ovcami, kormidelníkom lode a pasažiermi, medzi lekárom a pacientom alebo medzi pánom a otrokom. Vo všetkých prípadoch je dôvera založená buď na odbornej znalosti, a preto na poslušnosť nie je potrebné použiť silu ani presvedčovanie, alebo vládca a ovládaný patria k odlišným kategóriám bytostí, a z toho automaticky vyplýva, že jeden je poddaný druhému – ako v prípade pastiera a jeho stáda alebo pána a jeho otrokov. In: ARENDT, Hannah: *Krize kultury. Čtyři cvičení v politickém myšlení*. Praha: Mladá fronta, 1994, s. 24.

³ WEBER, Max: *Politika ako povolanie*. Bratislava: Spektrum, 1990, s. 12.

⁴ WEBER, Max: *The Theory of Social and Economic Organization*. New York: Oxford University Press, 1947, s. 152.

⁵ DAHL, Robert: *The Concept of Power*. *Behavioral Science*, 1957, roč. 2, č. 3, s. 203.

Moc a autorita

Jedna z dôležitých otázok politického myslenia sa týka vzťahu moci a autority. Moc je schopnosť ovplyvňovať správanie ostatných, založená na možnosti odmeňovať alebo trestať. Naopak autorita je právo ostatných ovplyvňovať, založené na nimi uznávanej povinnosti počúvať. Autorita vykonáva zásadné politické a ideologické spory. Niektorí ju pokladajú za nevyhnutnú na zachovanie usporiadanej, stabilnej a zdravej spoločnosti, ktorá jednotlivcom poskytuje jasné vedenie a podporu. Ďalší však varujú, že autorita môže obmedzovať, prípadne potláčať slobodu, dokonca oslabiť rozum aj morálnu zodpovednosť a môže vyústiť až do autoritarizmu.⁶ V každom prípade autorita sa v politologickej terminológii spája s výkonom funkcie a znamená oprávnenie túto funkciu vykonávať.

Politická moc je schopnosť ovplyvňovať alebo ovládať inštitúcie, prostredníctvom ktorých sa tvorí alebo aplikuje právo.⁷ Ako sa človek môže vymaniť z politickej moci? Podľa Michela Foucaulta nie je moc vždy v niečích rukách, ale je uplatňovaná „siet’ovými organizáciami“, ako sú napríklad väznice, finančné úrady a ďalšie štátne orgány. Ako sa však možno vymaniť z vplyvu týchto organizácií? Ak sa človek – daňový rezident určitého štátu rozhodne nezaplatiť dane, ako to urobil Thoreau, moc štátu, zaobalená do štátnej autority, zasiahne a na tohto neposlušného občana uvalí trest za nepočúvnutie.

Ako sa možno vymaniť z vplyvu sociálnej a zdravotnej poisťovne, školského alebo právneho systému? To je otázka, ktorá zaujíma mnohých neplatičov a špekulantov. Zdá sa však, že nijaký legálny spôsob neexistuje, pretože človek ako občan má okrem svojich práv tiež určité povinnosti voči štátu, ktoré musí plniť pod hrozbou sankcie či trestu, bez ohľadu na svoju vlastnú vôľu, len preto, že je občanom štátu. Aj keď v tomto zmysle by sme občianstvo mohli chápať ako synonymum poddanstva.

Napriek tomu, že od čias Francúzskej a Americkej revolúcie sa častejšie používa v politickej filozofii pojem *občan*, než *poddaný*, pretože druhý z nich naznačuje podriadenosť, zatiaľ čo prvý nie, už Aristoteles uvádzal, že občanom je ktokoľvek, „kto môže zastávať úrad“. Neskôr sa táto predstava rozšírila a obsahovala myšlienku, že občianstvo (nie poddanstvo) je možné iba tam, kde je dostatok úradov prístupných všetkým ľuďom.⁹ Táto predstava v sebe zahŕňa ideu rovnosti medzi občanmi, ale iba v zmysle rovnosti príležitostí uchádzať sa o akúkoľvek funkciu v štátnom úrade.

Dosiaľ sme sa zaoberali len neposlušnosťou ako fenoménom všeobecným, ale termín *občianska neposlušnosť* sa taktiež viaže na vyššie uvedené občianstvo, ktoré je definované ako určitá viazanosť jednotlivca na štát. Štát v tomto vzťahu poskytuje človeku ochranu, za čo občan musí plniť isté povinnosti, vyplývajúce z tohto zväzku. Podmienky občianstva vymedzuje každý štát v súlade so svojimi predpismi.¹⁰ Preto termín občianska neposlušnosť sa týka občianstva a znamená neuposlušnosť povinnosti či zákonov, ktoré by mal občan z pozície svojho občianstva plniť.

⁶ HEYWOOD, Andrew: *Politická teorie*. Praha : Eurolex Bohemia, 2005, s. 136.

⁷ SCRUTON, Roger: *Slovník politického myšlení*. Brno : Atlantis 1999, s. 80.

⁸ LUKES, S.: *Introduction*. In: Lukes, S. (ed.): *Power*. Oxford : Basil Blackwell, 1986, s. 13.

⁹ SCRUTON, Roger: *Slovník politického myšlení*, c. d., s. 91.

¹⁰ Tamže.

Pojem občianska neposlušnosť

Termín *občianska neposlušnosť* po prvý raz použil americký spisovateľ Henry David Thoreau vo svojej rovnomennej eseji z roku 1849,¹¹ v ktorej vysvetľuje svoje rozhodnutie neplatiť dane. Dôvodom bol jeho nesúhlas s použitím verejných prostriedkov, ktoré vláda použila na financovanie vojny v Mexiku¹² a pri uplatňovaní otroctva na juhu Spojených štátov.

Thoreau prevzal Jeffersonovu ideu, že „*najlepšia vláda je taká, ktorá vládne čo najmenej*“, a pozmenil ju – podľa neho je najlepšia vláda tá, „ktorá vôbec nevládne“. Jeho vnímanie vlád je negatívne, považuje ich iba za účelové opatrenia, ktoré zabúdajú na tých, v prospech ktorých boli vytvorené. Napriek tomuto postoju Thoreau nepožaduje okamžité zrušenie vlády, ale vytvorenie vlády lepšej, v ktorej by o dobre a zle nerozhodovala väčšina, ale svedomie. Čo sa týka uplatňovania väčšinového pravidla, neverí myšlienke, že kolektív nemá svedomie; podľa neho kolektív uvedomelých ľudí je kolektívom so svedomím.¹³ Ale zdá sa, že členov vtedajšej americkej vlády za uvedomelých nepovažuje, pretože túto vládu nevníma ako svoju, keďže „tiež vládne otrokom“.¹⁴

Ďalej presadzuje zásadu, že človek má byť za každých okolností verný svojmu svedomiu a musí robiť to, čo sám pokladá za správne, nehľadiac na to, čo od neho žiada štát¹⁵ alebo k čomu ho zaväzujú zákony štátu, pretože podľa nich najprv musíme byť ľuďmi, až potom občanmi, a je potrebné najprv rozvíjať úctu k pravde, až potom úctu k zákonu. Tieto myšlienky nenašli vo svojom čase patričný ohlas, ale v 20. storočí ovplyvnili myšlienky Mahátmu Gándhího a jeho úsilie o dosiahnutie indickej nezávislosti aj Martina Luthera Kinga a jeho hnutie za občianske práva.¹⁶

Definícia občianskej neposlušnosti

Pojem občianska neposlušnosť sa obvykle vysvetľuje ako úmyselné neuposlúchnutie z dôvodov náboženských, morálnych alebo politických zásad. V niektorých prípadoch môže dôjsť k porušeniu zákona, ktorý je považovaný za nespravodlivý. Týmto pojmom môžeme označiť aj protest proti konkrétnej politike alebo tlak v prospech politických reforiem.¹⁷ Občianska neposlušnosť je akt zjavný a verejný. Nie je skrytý ani utajovaný a má sa mu dostať čo najväčšej publicity, a to z dôvodu vytvárania tlaku na verejnú mienku a neskôr presvedčenia väčšiny, že náprava zákona alebo nariadenia, ktorý vyvolal akt občianskej neposlušnosti, je nevyhnutná

¹¹ Tento názov, aj keď sa veľmi často používa, pravdepodobne nepochádza od samotného autora. Pôvodný názov znel: *Povinnosť podriaďiť sa vláde* (*Duty of Submission to Civil Government*). Po smrti Thoreaua bola esej vytlačená v zbierke *Američan v Kanade* pod názvom *Občianska neposlušnosť* (*Civil Disobedience*). THOREAU, Henry David: *Občianska neposlušnosť a iné eseje*. Poprad : Christiania, 1994, s. 19.

¹² Thoreau považoval vojnu v Mexiku za dielo hŕstky ľudí, ktorí použili trvalú vládu ako nástroj svojich záujmov, pretože ľud by podľa nich na vojenské riešenie nedal súhlas. THOREAU, Henry David: *Občianska neposlušnosť a iné eseje*, c. d., s. 20.

¹³ Tamže, s. 21.

¹⁴ Tamže, s. 23.

¹⁵ HEYWOOD, Andrew: *Politické ideologie*. Praha : Eurolex Bohemia, 2004, s. 200.

¹⁶ THOREAU, Henry David: *Občianska neposlušnosť a iné eseje*, c. d., s. 19.

¹⁷ *Blackwellova encyklopédia politického myslenia*. Brno : Jota 1995, s. 340.

a žiaduca. Predstavuje akýsi verejný prejav – apel, ktorý vychádza z presvedčenia menšiny o nevyhnutnosti nápravy nespravodlivosti v spoločnosti.

John Rawls definuje občiansku neposlušnosť ako uvedomený, verejný a nenásilný politický čin, zameraný proti určitému zákonu a uskutočnený obyčajne so zámerom dosiahnuť zmenu tohto zákona alebo vládnej politiky.¹⁸ Dôležitou črtou občianskej neposlušnosti je jej nenásilnosť. Účasť na násilnostiach voči ľuďom je nezlučiteľná s občianskou neposlušnosťou ako určitým druhom apelu na verejnosť. Ale niekedy, keď sa apel míňa svojho účinku, – tvrdí Rawls, – môže sa neskôr použiť aj násilný odpor.¹⁹

Občianska neposlušnosť a násilný politický odpor

Hlavný rozdiel medzi násilným odporom či vzburou a občianskou neposlušnosťou tkvie v tom, že občianska neposlušnosť vyjadruje neposlušnosť voči zákonom v medziach vernosti zákonom, aj keď sa nachádza na ich okraji. Zákon je porušený, ale vernosť zákonom sa prejavuje vo verejnej a nenásilnej povahe činov, s ochotou akceptovať zákonné dôsledky vlastného správania a odpykať si plný trest za porušenie zákona. Gándhí kladie dôraz na striktné nenásilie, všeobecnú povinnosť občianskej poslušnosti a potrebu vyskúšať najprv všetky formy legálneho správania – napríklad presvedčanie a petície. Známym príkladom občianskej neposlušnosti sa stal pochod k moru, ktorý Gándhí viedol v roku 1932, aby sa vzoprel zákazu britskej koloniálnej vlády, podľa ktorého si Indovia nesmeli sami vyrábať soľ.²⁰

Takto poňatá občianska neposlušnosť sa odlišuje od militantných akcií a je vzdialená organizovanému násilnému odporu. Napríklad militantný dissent sa nachádza v nejakom oveľa hlbšom protiklade k stávajúcemu politickému systému.²¹ Aktéri občianskej neposlušnosti nemajú v úmysle zmeniť politický systém, naopak, v medziach tohto systému, aj keď na kraji zákonnosti, sa snažia upozorniť na nespravodlivý zákon či nariadenie, zmenou ktorého sa snažia o nápravu a zlepšenie princípov spravodlivosti v politickom systéme, ktorého princípom veria a sú preto ochotní znášať sankcie za prejavy občianskej neposlušnosti.

Morálna sila aktu občianskej neposlušnosti spočíva práve v dobrovoľnom akceptovaní sankcií, ktoré po porušení práva nasledujú, a tiež, ako je vyššie uvedené, vo vyhýbaní sa násiliu. Príkladom môže byť Gándhího pojem *satyagraha*, čo môžeme charakterizovať ako dôsledné, ale pritom vytrvalé trvanie na pravde formou nenásilného odporu, ktoré sa prejavilo v Gándhího „boji“ za nezávislosť Indie.

Roger Scruton pod pojmom občianska neposlušnosť chápe zámerné a otvorené porušenie zákona alebo takto označuje činy, ktorých legalita je sporná a ktoré si kladú za cieľ upozorniť verejnosť, že niektoré právne normy sú v skutočnosti nezákonné alebo že sa nedajú morálne či rozumovo ospravedlniť. V nedemokratických štátoch je občianska neposlušnosť ako stratégia politického konania nemysliteľná, pretože bude vzápätí umlčaná.²²

¹⁸ RAWLS, John: *Teorie spravedlnosti*. Praha : Victoria Publishing, 1995, s. 217.

¹⁹ Tamže.

²⁰ *Blackwellova encyklopedie politického myšlení*, c. d., s. 340.

²¹ RAWLS, John: *Teorie spravedlnosti*, c. d., s. 218.

²² SCRUTON, Roger: *Slovník politického myšlení*, c. d., s. 92.

John Rawls vo svojej práci nazvanej *Teória spravodlivosti* uvádza, že s občianskou neposlušnosťou sa stretávame len v spravodlivých spoločnostiach, založených na liberálnych hodnotách, ktoré sú z väčšej časti dobre usporiadané, ale v ktorých predsa len dochádza k nejakým vážnym porušeniam spravodlivosti, no občania uznávajú a prijímajú legitímnosť ústavy. V nespravodlivých a skorumpovaných systémoch majú, naopak, svoje miesto militantné akcie odporu – politický odboj.²³ Občianska neposlušnosť je podľa nej výsledkom konfliktu povinností medzi uposlúchnutím zákonov, ktoré sú prijaté vôľou väčšiny, a odporovaním nespravodlivosti. Rawls však odlišuje občiansku neposlušnosť od odoprenia poslušnosti, čo môže byť realizované z individuálnych dôvodov svedomia bez buričského charakteru. Sem by Rawls zaradil aj Thoreauovo správanie.²⁴

Pri odoprení poslušnosti z dôvodu svedomia človek jednoducho odmieta počúvať nejaký rozkaz alebo podriať sa nejakému zákonu. Nie je to konanie pred fórom verejnosti, nepredstavuje ani žiaden apel na zmysel pre spravodlivosť väčšiny. Ide o nedodržanie nejakého zákonného záväzku alebo administratívneho poriadku bez očakávania zmeny či nápravy zákona, alebo nariadenia, ktoré sa ľudia rozhodli neposlúchnuť. Vlastne sa o jeho zmenu ani neusilujú a neveria, že by mohla nastať, skôr očakávajú a dúfajú, že azda ani nenastane žiadna potreba odoprieť poslušnosť. Sú menej optimistickí než tí, ktorí sa rozhodli prejavit' občiansku neposlušnosť, azda im situácia ani neumožňuje, aby predniesli svoje stanovisko alebo tu nie je žiadna šanca, že by väčšina uznala ich nároky.²⁵

Odopretie poslušnosti z dôvodu svedomia sa môže zakladať na náboženských alebo iných princípoch, ktoré nie sú v súlade s konštitučným poriadkom. Typickými príkladmi môžu byť odopretie poslušnosti prvotných kresťanov vykonávať určité kultové úkony predpísané pohan-ským štátom alebo odmietnutie svedkov Jehovových pozdraviť vlajku. Inými príkladmi sú neochota pacifistov slúžiť v armáde alebo odopretie poslušnosti rozkazu, o ktorom si nejaký vojak myslí, že je v rozpore s morálnymi zásadami.²⁶ Podľa Hannah Arendtovej definičným znakom občianskej neposlušnosti je skutočnosť, že jej aktéri konajú vždy ako príslušníci organizovanej menšiny, ktorí zdieľajú rovnaký či podobný názor na určitý všeobecný záujem alebo princíp a taktiež vôľu tento názor presadzovať.²⁷ To by tiež mohlo ozrejmiť rozdiel medzi občianskou neposlušnosťou a odopretím poslušnosti z dôvodu svedomia, ako ho charakterizoval Rawls, pretože v druhom prípade ide o samostatný, neorganizovaný a neverejný akt jednotlivca, pri ktorom je porušený práve ten zákon, s ktorým človek nesúhlasí.

Aj napriek tomu si autorka dovoľí nesúhlasiť s Johnom Rawlsom a nemôže označiť čin Henryho Davida Thoreaua ako odopretie poslušnosti z dôvodu svedomia. Rawls uvádza, že „*odoprenie poslušnosti z dôvodu svedomia nie je žiadnym apelom na zmysel pre spravodlivosť väčšiny*“,“²⁸ čo je v rozpore s tým, čo učinil Thoreau. Ten predsa svoj čin verejne vysvetlil vo svojej

²³ Politický odboj vychádza z radikálnej opozície k danému systému a zo snahy o jeho zásadnú premenu. Neapeluje na zmysel pre spravodlivosť väčšiny, pretože je toho názoru, že jej zmysel pre spravodlivosť je pomýlený. Je založený na argumentácii, vyjednávaní, ktoré sa môže zmeniť v ozbrojené povstanie, boj alebo aj občiansku vojnu. BARŠA, Pavel: *Občianská neposlušnosť v súčasnej politickej teórii*. In: Fiala, P.: *Politický extremismus a radikalismus v České republice*. Brno 1998, s. 46.

²⁴ KYSELA, Jan: *Právo na odpor a občianskou neposlušnosť*. Brno : Doplněk 2001, s. 90.

²⁵ RAWLS, John: *Teorie spravedlnosti*, c. d., s. 219.

²⁶ Tamže.

²⁷ BARŠA, Pavel: *Občianská neposlušnosť v súčasnej politickej teórii*, c. d., s. 56.

²⁸ RAWLS, John: *Teorie spravedlnosti*, c. d., s. 218.

prednáške nazvanej *Práva a povinnosti občana vo vzťahu k vláde* (*The Rights and Duties of the Individua in Relation to Government*), ktorú v roku 1848 dvakrát verejne predniesol pred budovou lýcea v Concorde. Myšlienky tohto verejného prejavu vydal v periodiku *Aesthetic Papers* v roku 1849 pod názvom *Odpor voči vláde* (*Resistance to Civil Government*). Na prednášku, chápanú ako obhajobu kapitána Johna Browna²⁹ v roku 1860 a uskutočnenú v mestskej sále, písomne pozval takmer všetkých obyvateľov mesta Concord a tiež predstaviteľov Republikánskeho výboru a Výboru abolitionistov. Nevraviac o ďalších jeho publikovaných prácach týkajúcich sa tejto témy a verejných prejavoch. Preto si dovoľím tvrdiť, že v zmysle verejného apelu jeho konanie môžeme označiť ako akt občianskej neposlušnosti, aj keď skutočnosť, že Thoreau konal ako solitér, a nie ako príslušník organizovanej menšiny, je v súlade s vymedzením odopretia poslušnosti z dôvodu svedomia podľa H. Arendtovej.

Podľa nasledujúcich definícií by sme takisto mohli označiť Thoreauovo konanie ako akt občianskej neposlušnosti, pretože Howard Zinn definuje občiansku neposlušnosť ako uvážené a cieľové porušovanie zákona z dôvodu naliehavých spoločenských cieľov.³⁰ Thoreau porušil zákon tým, že odmietal platiť dane z už uvedených dôvodov. Rawls chápe občiansku neposlušnosť ako verejné, nenásilné a uvedomené, ale politicky protizákonné konanie, ktoré sa obvykle deje so zámerom vyvolať nejakú zmenu zákonov alebo vládnej politiky. Podľa nej občianska neposlušnosť nie je len politickým činom v tom zmysle, že sa obracia na väčšinu, ktorá má v rukách politickú moc, ale tiež preto, že je to činnosť vedená a ospravedlňovaná politickými princípmi, t. j. princípmi spravodlivosti, ktoré všeobecne usmerňujú ústavu a spoločenské inštitúcie.

Pomocou občianskej neposlušnosti núti menšina väčšinu, aby uvažovala o tom, či by chcela s ohľadom na spoločný zmysel pre spravodlivosť uznať oprávnené nároky menšiny, pretože pri ospravedlňovaní občianskej neposlušnosti sa neodvolávame na princípy osobnej morálky alebo na náboženské učenie napriek tomu, že sa s týmito nárokmi môžu zhodovať a podporovať ich. Je samozrejmé, že sa občianska neposlušnosť nedá zdôvodniť iba skupinovými alebo individuálnymi záujmami. Odvolávame sa skôr na všeobecne zdieľanú koncepciu spravodlivosti, na ktorej je založený politický poriadok spoločnosti. Predpokladá sa, že v pomerne spravodlivom demokratickom zriadení existuje nejaká verejná koncepcia spravodlivosti, s ohľadom na ktorú občania upravujú svoje záležitosti a interpretujú ústavu.³¹

Americký teoretik práva Ronald Dworkin rozlišuje tri typy občianskej neposlušnosti. Prvé dve z nich sú v súlade s typológiou Johna Rawlsa. Tá prvá – založená na integrite (*integrity-based*) – významovo odpovedá odopretiu poslušnosti na základe svedomia. Druhým typom je „neposlušnosť založená na spravodlivosti“ (*justice-based*); príkladom môže byť porušovanie segregáčnych predpisov alebo protesty Američanov proti vojne vo Vietname. Tretím typom je občianska neposlušnosť založená na hodnotení politiky (*policy-based*). O tento typ išlo podľa Dworkina v nemeckom mierovom hnutí v prvej polovici osemdesiatych rokov 20. storočia, keď protagonisti protestovali proti rozmiestneniu jadrových hlavíc. Aktivisti tohto typu sa nedomnie-

²⁹ John Brown a jeho prívrženci zaútočili 16. 10. 1859 na federálne muničné sklady vo Virgínii. Cieľom ich útokov bolo iniciovať masové povstanie čiernych otrokov. THOREAU, Henry David: *Občianska neposlušnosť a iné eseje*, c. d., s. 43.

³⁰ ZINN, Howard: *Disobedience and Democracy*. New York : Random House 1968. Citované in: RAWLS, John: *Teorie spravodlivosti*, c. d., s. 335.

³¹ RAWLS, John: *Teorie spravodlivosti*, c. d., s. 217.

vali, že bola porušená spravodlivosť alebo práva menšiny väčšinou, ale zastávali názor, že väčšina dospela k nesprávnemu rozhodnutiu, čo sa týka spoločného či verejného záujmu.³²

Predstavme si však situáciu, keď by v nejakom štáte určité množstvo ľudí považovalo takmer každý zákon alebo politiku za nespravodlivú, pretože riešenie spoločenských situácií, pri ktorom sa uplatňuje väčšinové pravidlo, v zásade vždy do istej miery diskriminuje nejakú zúčastnenú skupinu ľudí. Nedošlo by v takejto spoločnosti k anarchii? Mnohí preto pochybujú, či je vždy ospravedlniteľné porušenie zákona a žiaduce uchýliť sa k občianskej neposlušnosti, ak sú k dispozícii iné, legálne formy nátlaku a protestu. Vychádzajú pritom z obavy, že sa tieto nelegálne postoje budú rozširovať a existujúca politická klíma bude spôsobovať pokles úcty k demokratickým postupom.³³ Pripomeňme si, že Gándhí zdôrazňoval potrebu najprv vyskúšať všetky legálne formy apelu.

Právnik Jan Kysela však naopak vidí pozitívum občianskej neposlušnosti v tom, že porušenie zákona v rámci aktu občianskej neposlušnosti uvedie do chodu súdnu mašineriu, ktorá môže preskúmať tento zákon, a občania tak spolu so súdmi môžu posudzovať ústavnosť zákonov,³⁴ samozrejme, za predpokladu, že táto ústava je spravodlivá a občania veria nielen v jej legálnosť, ale i legitimitu. Aj keď je ťažké si predstaviť, že by týmto spôsobom občania preverovali väčšinu zákonov, je možné, že v nejakom konštitučnom politickom zriadení sa, pochopiteľne, nakoniec môžu súdy postaviť na stranu disidentov a vyhlásiť, že zákony alebo politické opatrenia, proti ktorým protestujú, sú neústavné.³⁵ Pokiaľ je občianska neposlušnosť súdnym procesom ospravedlnená, prestáva byť občianskou neposlušnosťou.

Uvedomujeme si, že občianska neposlušnosť podnecuje k anarchii tým, že každého nabáda k tomu, aby sa sám rozhodoval, či nejaký zákon alebo nariadenie je spravodlivé, alebo nie. Občan je síce vo svojom správaní autonómny, ale za svoje správanie je zodpovedný. Nemôže sa správať svojvoľne, nesmie sa nechať viesť svojimi osobnými záujmami, ale len politickými záväzkami.³⁶ Rawls presadzuje názor, že občianska neposlušnosť sa môže prejavovať len v určitých medziach, pretože inak by to znamenalo diskreditáciu zákonov a ústavy, čo by mohlo mať neblahé dôsledky pre všetkých. Verejnosť môže zvládnuť takéto formy disentu len v obmedzenej miere; inak môže byť apel občiansky neposlušnej skupiny skreslený a jej zmysel pre spravodlivosť väčšiny sa môže vytratiť z dohľadu.³⁷

Ak sa stane opak, budú títo ľudia za predpokladu, že súdy nakoniec s aktérmi občianskej neposlušnosti nesúhlasia, ochotní podriadiť sa rozhodnutiu súdov? Budú trvať na svojom presvedčení? Alebo zídu vo svojom odpore ďalej? Bud' k vyššej súdnej inštancii, alebo budú zosilňovať svoj nesúhlas, ktorý by mohol vyústiť až do militantnej snahy o zmenu podľa nich nespravodlivého politického systému?

Dworkin považuje za legitímne pokračovať v neposlušnosti, aj keď najvyššia súdna inštancia rozhodne v neprospech aktérov občianskej neposlušnosti, pretože aj tento súd môže prehodnotiť svoje minulé rozhodnutia. Príkladom môže byť rozhodnutie amerického Najvyššieho súdu z roku 1940, keď rozhodol, že zákon Západnej Virginie požadujúci, aby študenti zdravili ame-

³² BARŠA, Pavel: *Občianska neposlušnosť v súčasnej politickej teórii*, c. d., s. 52 – 53.

³³ Blackwellova encyklopédia politického myslenia. c. d., s. 341.

³⁴ KYSELA, Jan: *Právo na odpor a občianskou neposlušnosť*, c. d., s. 91.

³⁵ RAWLS, John: *Teória spravodlnosti*, c. d., s. 217.

³⁶ Tamže, s. 229.

³⁷ Tamže, s. 222.

rickú vlajku, je ústavný. V roku 1943 toto svoje rozhodnutie poprel a rozhodol, že tento zákon bol neústavný.³⁸

Hannah Arendtová zastáva v tejto otázke celkom iný názor než John Rawls i Ronald Dworkin. Na rozdiel od nich totiž pripúšťa násilné formy občianskej neposlušnosti a pripomína, že napríklad právo na kolektívne vyjednávanie, právo odborového združovania alebo právo na štrajk sa vydobylo často len vďaka násilnej občianskej neposlušnosti voči etablovanému konsenzu aj platným zákonom. Arendtová dokonca odmieta ododenie nenásilného charakteru občianskej neposlušnosti z rešpektu aktérov voči legitimitě právno-politického poriadku. Pýta sa: rešpektoval by Gándhí politickú vládu Británie nad Indiou?³⁹

Právo na odpor

S občianskou neposlušnosťou súvisí ideovo právo na odpor. Ak je legitimita politického poriadku ukotvená v hodnotách ľudskej rovnosti a slobody, a nie už iba v tradíciách či božskom práve, odpor či neposlušnosť voči autoritám, ktoré tieto hodnoty porušujú, sa stáva ospravedliteľným.⁴⁰ Hobbes i Locke ako prví upozornili na to, že štát je tvorený jednotlivcami a vzniká na uspokojovanie ich záujmov, a každá vláda vzniká vďaka súhlasu ovládaných. Hobbes vyhlasuje, že jednotliviec by sa mal podriaďovať suverénovi a byť poslušný, ale Locke s tým nesúhlasí. Podľa neho ak nastane situácia, keď vláda poruší podmienky zmluvy a stratí legitimitu, ľud má právo sa vzburiť.⁴¹

Tvrdí, že každá vláda, ktorá poruší naše práva, nás zbavuje povinnosti počúvať ju, podrobiť sa jej, prípadne keď vláda neplní svoje zásadné úlohy pre spoločnosť, oprávňuje nás to zvrhnúť ju. Napríklad keď sa zaoberá len svojimi vlastnými ambíciami, vzbudzuje strach a vytvára korupciu, osobuje si absolútne právo nad životmi, slobodou a majetkom ľudí, oprávňuje to ľud, aby vzal jej koniec do svojich rúk. Nikto nad nami nemôže mať autoritu bez nášho dovolenia.⁴²

John Locke tvrdí, že keď sa z legislatívy stáva prostriedok utlačania, dostáva sa do stavu vojny s ľuďmi, ktorý je tým pádom nútený k odporu, ktorý Boh zaručil všetkým ľuďom voči násiliu a bezpráviu. Je právom ľudu zabezpečiť si slobodu života a majetku a ustanovením novej vlády si zaistiť ochranu a bezpečnosť, čo je cieľom existencie spoločenstva.⁴³ Hobbes naopak verí, že je lepšie podriaďovať sa absolutistickej vláde panovníka a človek si môže vybrať len medzi dvoma druhmi zla: pôvodným prirodzeným stavom, ktorý predstavuje anarchiu, a úplným podriadením sa štátnemu poriadku. „*Ten, kto sa sťažuje na krivdy svojho suveréna, sťažuje sa na niečo, čoho je sám autorom, a preto nemôže nikoho iného obviňovať než len sám seba.*“⁴⁴ Ak štát zlyhá, je znovu nastolený prirodzený stav, ale poriadok môže zaistiť iba suverén, ktorý rozhoduje aj ako sudca v sporných prípadoch svojich poddaných.

³⁸ BARŠA, Pavel: *Občianska neposlušnosť v súčasnej politickej teórii*, c. d., s. 52 a 69.

³⁹ Tamže, s. 58.

⁴⁰ Tamže, s. 45.

⁴¹ LOCKE, John: *Dve pojednání o vládě*. Praha : Nakladatelství Československé akademie věd, 1965, s. 233.

⁴² Tamže, kapitola XVI, *O výboji*, s. 223 – 233.

⁴³ Tamže, s. 232 – 233.

⁴⁴ LOCKE, John: *Toleration and Government*. BALL, T. – DAGGER, R.: *Ideals and Ideologies*. N. Y. : Harper Collins, 1991, s. 75.

Podľa Hobbesa v prirodzenom stave sú ľudia v podmienkach vojny: všetci proti všetkým, všetci majú právo na všetko. Hobbes vychádza z úvahy, že všetci ľudia sú si rovní: príroda vytvorila ľudí podobných, rozdiely medzi ľuďmi nie sú také dôležité (fyzické a psychické schopnosti); čo sa týka telesnej sily, aj slabší jej má dosť na to, aby zabil silnejšieho (tajné konšpirácie alebo spojenie s ďalšími slabšími). Duševná rovnosť je dokonca ešte väčšia, pretože múdrosť nie je vrodená, ale nadobúda sa skúsenosťami.⁴⁵

Thomas Hobbes vidí stav prirodzenosti – na rozdiel od J. J. Rousseaua, ktorý ho vníma nekonfliktne – ako súboj človeka s človekom, „vojnu všetkých proti všetkým“.⁴⁶ Na druhej strane ako môže byť prirodzený stav vojnou všetkých proti všetkým, ak sú si v ňom všetci rovní? Hobbes uvádza: „Z rovnosti schopností pramení aj rovnosť nádejí v dosahovaní cieľov.“⁴⁷ Z toho môže plynúť totožnosť ľudských cieľov, a ak dvaja ľudia túžia po tom istom bez toho, aby to obaja mohli získať zároveň, stanú sa nepriateľmi. Cesta k cieľu je väčšinou podmienená snahou o zničenie či podmanenie si toho druhého (napríklad človek sadi, seje, stavia, útočník ho pripraví o majetok, slobodu či život, ale neskôr je útočník sám v nebezpečenstve, že ho napadne niekto iný). Z tejto nedôverčivosti nevedie cesta, človek nemôže zabezpečiť sám seba; jediným racionálnym východiskom je použitie sily či nástrah na zvládnutie všetkých, ktorí by ho mohli ohroziť.⁴⁸

V prirodzenom stave existuje medzi ľuďmi súťaživosť, nedôverčivosť, túžba po sláve, ľudia si nedôverujú a obviňujú sa (príkladom môže byť zamykanie domov). V takomto stave nemá význam spravodlivosť či nespravodlivosť, nie sú tu práva a zákony. Každému patrí všetko, čo si vydobyje a čo si udrží, takýto stav bráni vo vývoji človeka (kultúry, hospodárstva). To, ako sa človek správa v prirodzenom stave, nie je samo osebe hriechom, zlé nie sú ani činy vyplývajúce z jeho túžob a vášní, pretože tu neexistujú pravidlá, ktoré určujú, čo je dobré a čo nie, v prirodzenom stave nie je žiadna jednotiacia sila, ktorá by určila pravidlá; vytvorenie pravidiel znamená rozlíšenie medzi dobrom a zlom.⁴⁹

Ľudia sa však môžu z tohto stavu vymaniť, a to uzavretím vzájomnej zmluvy⁵⁰ (Hobbes nepoužíva explicitne názov spoločenská zmluva ako Rousseau), znamená to postúpenie práva medzi ľuďmi navzájom; človek sa vzdáva vlastného práva. Je to motivované vierou v prenesenie opäť iného práva na neho samého, ktoré povedie k jeho dobru; z tohto dôvodu existujú práva, ktorých sa človek nemôže vzdať, pretože by to bolo v rozpore s jeho záujmom a dobrom (napr. právo na odpor proti útočníkom); postúpenie práva nie nič iné než zaistenie života a opatrenie si prostriedkov na zachovaní seba samého.⁵¹

Arendtová pripomína, že zmluve, ktorou občania ustanovujú nad sebou vládu, predchádza pôvodnejšia zmluva, ktorou sa jednotlivci spájajú do spoločenstva; tou sa ľudia zaväzujú k vzájomnému rešpektu. Príkladom môže byť „May Flower Compact“. Až potom nasleduje druhá, vertikálna zmluva, ktorou sa ľudia zaväzujú k poslušnosti voči svojmu vládcovi, aj keď je zdôrazňovaná vertikálna zmluva, ktorej zakladateľ John Locke si uvedomoval, že jej musí predchádzať

⁴⁵ HOBBS, Tomáš: *Leviathan*. Praha : Melantrich 1941, s. 159 – 160.

⁴⁶ Tamže, s. 162.

⁴⁷ Tamže, s. 160.

⁴⁸ Tamže, s. 161.

⁴⁹ Tamže, s. 163.

⁵⁰ Tamže, s. 169.

⁵¹ Tamže, s. 175.

dzať aj zmluva horizontálna,⁵² ktorá prináša najmä iný pohľad na legitimitu vlády v porovnaní so stredovekom.

Rawls uvádza, že v stredoveku nebola zákonnosť zabezpečená žiadnymi pevnými inštitucionálnymi kontrolami. Ak bol vládca vo svojich súdoch a nariadeniach v rozpore so zmyslom pre spravodlivosť, bolo možné mu čeliť iba právom na odpor. Nespravodlivý kráľ bol odstránený, aj keď, ako je vyššie uvedené, Locke i Hobbes nezdíľali v tejto záležitosti rovnaký názor. Rawls preto konštatuje, že v stredoveku chýbala myšlienka zvrchovanosti ľudu a inštitucionalizácia tejto najvyššej moci pomocou volieb a parlamentu.⁵³

Záver

Občianska neposlušnosť je tradične spájaná s problémom „väčšinového rozhodovania“ a s dôvodmi, prečo dodržiavať nespravodlivé zákony. Ospravedlnením občianskej neposlušnosti môže byť apatia väčšiny voči nespravodlivému zákonu, či lepšie povedané zákonu, ktorý sa zdá nespravodlivý iba akejsi menšej skupine obyvateľstva. Ak človek verí v princípy demokracie, môže zároveň „podporovať občiansku neposlušnosť v demokratickej spoločnosti“⁵⁴

Švajčiarsky právnik Phillip Dobler, autor konceptu demokratickej poslušnosti, ju považuje za akúsi „tretiu cestu“ medzi nekritickým prijímaním a nekritickým odmietaním neposlušnosti ako formy odporu. Ak je podľa Thoreaua a Gándhího kritériom občianskej neposlušnosti rozhodnutie svedomia a ak vychádzame z kritického racionalizmu Karla Poppera, podľa ideí ktorého možno zlepšiť demokratický poriadok, dokonca úsilie o zlepšenie tohto poriadku je demokracii vlastné,⁵⁵ potom demokratická neposlušnosť je jedným z nástrojov, ako zlepšiť spravodlivosť v demokracii.

Môžeme dôjsť k záveru, že na základe vyššie uvedeného, ak má byť cieľom dobre usporiadanej spoločnosti posilňovať demokratické a spravodlivé inštitúcie, je občianska neposlušnosť akýmsi spôsobom participácie občanov na „vláde ľudu“, keď okrem účasti na slobodných a pravidelne sa opakujúcich voľbách v modernej zastupiteľskej demokracii, sami vyjadrujú svoju predstavu spravodlivosti v určitej záležitosti, čím prispievajú k občianskemu aktivizmu. Autorka súhlasí s Johnom Rawlsom, že občianska neposlušnosť, ako aj odopretie poslušnosti z dôvodu svedomia je jedným zo „stabilizujúcich prostriedkov konštitučného systému“,⁵⁶ ale aj tento prvok môže v demokratickej spoločnosti byť nástrojom opozície v súperení s koalíciou o volebné preferencie a hlasy voličov.

⁵² BARŠA, Pavel: *Občianska neposlušnosť v súčasnej politickej teórii*, c. d., s. 59.

⁵³ RAWLS, John: *Teorie spravodlnosti*, c. d., s. 227.

⁵⁴ ZIMMERMAN, Marvin: *Contemporary Problems of Democracy*. New York: Humanities Press 1972, s. 75.

⁵⁵ KYSELA, Jan: *Právo na odpor a občanskou neposlušnost*, c. d., s. 102.

⁵⁶ RAWLS, John: *Teorie spravodlnosti*, c. d., s. 226.